

הזהות היהודית של ביתא ישראל – הבדלי השיטות בין ההלכה הרבנית למחקר המדעי

מיכאל קורנאלדי*

תקציר

המבחינים האנתרופולוגיים לבירור הזהות היהודית, ובכללם בדיקת קשרי דם וגזע, אינם תחליף למבחיני הזהות היהודית על פי ההלכה הרבנית. הזהות היהודית היא שאלה ערכית, ויש לבחון אותה מנקודת מבט יהודית. יתר על כן, יהדות היא סטטוס, מעמד הלכתי-משפטי, שנקבע בהלכה ובמורשת ישראל ונקלט בחוקי המדינה. לפיכך, הלכה למעשה, עמדת ההלכה הרבנית לעניין המוצא היהודי וזכות השבות והעלייה של יהודי אתיופיה גוברת על שיטת המחקר המדעי.

1. שיטות המחקר השונות

דומה כי אין נושא בתחום הזהות היהודית שהובעו בו דעות שונות מן הקצה אל הקצה כמו נושא הזהות היהודית של קהילת ביתא ישראל. בקצה האחד, פסק ההלכה הידוע של הרדב"ז (רבי דוד בן זמרא), ראש רבני מצרים בתחילת המאה השש עשרה ואחד מגדולי הפוסקים בכל הדורות, כי "היהודים הדרים בארץ כוש"¹ הם מזרע ישראל, וכן "אלו הבאים מארץ כוש הם משבט דן בלי ספק"² (שגלה לפני תקופת הבית השני³). הרדב"ז מוסיף ומצביע על המלחמות בין שלוש הדתות באתיופיה בזמנו – ברבע הראשון של המאה השש עשרה – כעדות היסטורית איתנה בדבר שייכותם לעם היהודי (בלשונו: "ישראלים משבט דן"): "שהרי הדבר מפורסם דלעולם יש מלחמות בין מלכי כוש שיש בה שלש מלכויות קצתן ישמעאלים [מוסלמים] קצתן ארמיים [נוצרים] וקצתן ישראלים משבט דן"⁴.

* פרופ' עו"ד מיכאל קורנאלדי, אוניברסיטת חיפה (אמריטוס), הקריה האקדמית אונו, מכללת נתניה והמרכז האקדמי כרמל.

1 שו"ת הרדב"ז, חלק ז, סימן ה, כלשון השאלה (כל ההדגשות כאן ולהלן הן שלי [מ.ק.]).
 2 שו"ת הרדב"ז, שם, כלשון התשובה בסופה וראו גם שו"ת הרדב"ז, חלק ד, סימן ריט ("מעשה באשה כושית [...] ונתברר שהיא מזרע ישראל משבט דן אשר שוכנים בהרי כוש") בלשון השאלה.
 3 וראו גם המהריק"ש, אהלי יעקב, סימן צט (ר' יעקב קאשטרו 1525 לערך – 1610, תלמידו של הרדב"ז, וראש רבני מצרים לאחר הרדב"ז), וכן עיינו: קורנאלדי, 2019, פרק י.
 4 המקור לכך הוא ספר אלדד הדני (המאה התשיעית), ובעלי ההלכה רואים בספר מקור לדברי הלכה ואגדה אף כי הוא צריך עיון ובדיקה. ראו לדוגמה: תשובת רב צמח גאון (גאון של סורא סוף המאה התשיעית): "אלו הבאים מארץ כוש הם משבט דן בלי ספק... מעצמו הלך לכוש קודם החורבן קל"ה שנה". כן ראו מגילת סתרים לרבי ניסים גאון (קירואן, המאה האחת עשרה). מלחמות קודמות בין הנוצרים לבין ביתא ישראל בשליש הראשון של המאה החמש עשרה נזכרו באיגרת רבי אליהו מפררא (1435) שנדפסה בתוך יערי אגרות ארץ ישראל (מהדורה שנייה, תש"י, עמ' 86), ואף איגרת זו היא יסוד חשוב להכרה ביהדות העדה. ראו קורנאלדי, 2019, סעיף 6.4.2 והמקורות שם.

שאלת ההכרה ביהדות העדה עלתה בכל חריפותה במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה, על רקע הידיעות בדבר רשת המיסיון האנגלי שנפרשה לרגלי רבבות הפלשים. הם פנו בדרכים שונות לסיוע של קהילות ישראל במרכז אירופה. רבני התקופה השיבו וקראו לפעולות למען הצלת העדה מפני השמד, כשהם הסתמכו בעיקר על פסק הרדב"ז. במיוחד נודעת חשיבות היסטורית ליקול קוראי (1864) מאת רבי עזריאל הילדסהיימר (1820-1899),⁵ שהצהיר כי "אחינו ובערנו הם וכי באה העת להצילם ולהחיותם". בעקבותיו פרסם הרב יוסף גונגהיימר, מי שהיה רבה של קלן (1896-1933), חוות דעת הלכתית שבה נקבע בין היתר כי "בעובדה שיש גם פלשים שחורים, אין לראות סיבה לכפור בלאומיותם היהודית".⁶ כן הוסיף הרב גונגהיימר כי "הרדב"ז היה בקי בנסיבות הדתיות והפוליטיות של הפלשים, שהוא ידע את דבר המלחמות שהיו במאה השש עשרה בין המלכים היהודים, הנוצרים והמוסלמים, שהוא ידע שהפלשים אינם יודעים את התורה שבעל פה ובכל זאת לא פקפק כלל בכך שהם יהודים במוצאם".⁷

עוד נזכיר בכיוון שלילת היסוד הגזעי להכרה ביהדות העדה את דברי הרב ד"ר שמואל צבי מרגליות (1858-1922), מי שהיה ראש בית המדרש לרבנים בפירנצה מאז ראשית המאה העשרים ועד לפטירתו, כי "עתה הדעה הכללית [opinio generale במקור] כי הפלשים הם יהודים לא רק לפי דתם אלא גם לפי גזעם".⁸

הרב מרגליות וד"ר יעקב פיטלוביץ יזמו בשנת תרס"ז איגרת מאת 44 רבני א"י והתפוצות אל יהודי חבש, הפותחת במילים "שלום לכם אחינו בני אברהם יצחק ויעקב היושבים ארץ חבש".⁹

לעומת זאת, במחקר המדעי התגבשה סיעת חוקרים במדעי אתיופיה הגורסים שהמסורת הדתית הנפרדת של ביתא ישראל צמחה במאות הארבע עשרה והחמש עשרה. לפי מסקנתם, מכלול של גורמים דתיים, פוליטיים וכלכליים הביא למיזוגן של קבוצות שונות שחיו באזורים שסביב לאגם טאנה (צפון אתיופיה) לכדי עם אחד. מוצאן האתני של הקבוצות הללו היה זר והן נודעו בכינוי Ayhud (יהודים). מאז מיזוגן נודע העם הזה כפלשים או ביתא ישראל (Quirin, 1992; Shelemay, 1986; Kaplan, 1992). לפי שיטה זו, יהדותם אינה צורה קדומה של יהדות, אלא התפתחה מאוחר יחסית, בהשראה רבה של הכנסייה האורתודוקסית האתיופית.

בין שני קצוות אלה יש מגוון רחב של דעות. לדוגמה, פרופ' אולנדורף, מגדולי החוקרים במדעי אתיופיה במאה העשרים, הסיק כי אין כל בסיס היסטורי לדעה כי הפלשים הם שבט יהודי שאבד ונותק משאר חלקי העם. הוא גורס כי הפלשים הם צאצאי תושבים במלכות אקסום שעמדו בפני תנועת ההתנצרות במאה הרביעית לספירה, וכי יהדותם אינה אלא השתקפות של האמונות והמנהגים העבריים שחדרו לחלקים מסוימים בדרום ערב במאה הראשונה לספירה והתמזגו עם עיקרי דתות אחרות לאחר שהובאו גם לחבש (Ullendorff, 1953, 1956, 1968),¹⁰ (1973).

5 היקול קוראי פורסם בעיתונות היהודית החל מ-1861. ראו המקורות אצל קורין אלדי, 2019, עמ' 326.

6 גונגהיימר 1865, פורסם בכתב-העת ישורון (בגרמנית) 1865, כרך 11, עמ' 203-218 והציטוט הוא מעמ' 213-214.

7 שם. תרגום מגרמנית מאת יונתן יואל, הספרייה הלאומית.

8 הרב מרגליות, Margulies, S. H. (1905). Rivista Israelitica II, 5, 208 (תרגום שלי, מ"ק). הרב מרגליות קיבל דיווחים ישירים על מסעותיו באירופה מפי הד"ר יעקב פיטלוביץ. הדו"ח על מסעו הראשון פורסם בצרפתית (1905) והדו"ח על מסעו השני פורסם בגרמנית (2010) ובעברית ימסע אל הפלשים (פיטלוביץ, תשי"ט). כן הסתמך הרב מרגליות על מאמרו של הרב אברהם עפשטיין "הפלשים ומנהגיהם", נספח לספר אלדד הדני (מהדורת עפשטיין, פרסבורג תרנ"א).

9 תצלום המקור של האיגרת ותדפיס פורסם בתוך: Margulies, S. H. (1909) Rivista Israelitica IV, 4-5, 208-212.

ריבוי הדעות נובע מהיעדר ממצאים היסטוריים על מוצא הפלשים או ממצאים היסטוריים ראויים על התקופה שקדמה למאה הארבע עשרה. העובדות הידועות הן מועטות ומקוטעות, ולפיכך התעלומה רבה. סיבה אחרת לריבוי הדעות היא ייחוס משקל מוגבל למקורות המוסמכים של ההלכה הרבנית, לעיתים עד כדי התעלמות מוחלטת מהם.¹⁰ על כן פורחות ומשגשגות תאוריות והשערות לרוב. יפה סיכומו של אהרון זאב אשכלי (1901–1948, אנתרופולוג, חוקר אתנולוגיה יהודית) בעניין זה: "החומר ההיסטורי שבידינו הוא אפיסודי, אין בו שום מוקדם ומאוחר, אין המסורת, השמועה, האגדה נבדלות בו מן העובדות ולא זו בלבד אלא אף בצירוף הכל אין הוא מצטרף כדי תמונת המשך" (אשכלי, תש"ג, עמ' 197).

עלינו לבדור אפוא את התבן מן הבר ולנסות לקדם את פתרון התעלומה הגדולה, אך תחילה יש להעמיד שיטת מחקר נכונה בהלכה הרבנית בזמננו.

הרב הראשי לישראל, הרב י"א הלוי הרצוג, נסמך על דעות החוקרים ואמר: "עד כמה שיש לי הרושם מנויה וגמורה אצל החוקרים שהפלשים הם בני גזע לא יהודי שנתגיירו אי פעם".¹¹

בעקבות כך הוא הורה על גירום לחומרא. הרב עובדיה יוסף, שכיהן כרב ראשי לישראל בשנות השבעים, פסק כי הפלשים הם יהודים.¹² בתשובתו הוא לא העיר דבר לגבי הגיור לחומרא, אך למעשה הוא נהג תחילה כפי שהורה הרב הרצוג. רק לאחר מבצע משה (1984) הוא הבהיר כי עם עליית רבים מן העדה לארץ יש לפסוק לפי עיקרי ההלכה כי אין צורך בגיור לחומרא.¹³

לאחר מכן הרב משה פיינשטיין (תשמ"ד), שדן בנושא בסמוך לעלייה הגדולה של מבצע משה, תמך בעמדתו של הרב הרצוג, אך העלה ספק ביסוד ההיסטורי של תשובת הרדב"ז וכתב "שמחזיקים כיהודים אבל לדינא [לפי הדיון] קשה לסמוך על זה, שלא ברור אם הרדב"ז ידע היטב המציאות אודותם, וגם לא ברור אם עד זמננו לא נשתנה מצבם".¹⁴ כאן מאזכר הרב פיינשטיין את עניין חזקת יהדות של קהילה בדברי הרדב"ז, אלא שהוא עצמו הטיל ספק ברציפות ההיסטורית של הקהילה מאז ימי הרדב"ז עד זמננו. אולם הרב פיינשטיין טעה בספק ההיסטורי הזה, באשר ברור שיהודי אתיופיה של זמננו הם צאצאי יהודים שהרדב"ז דן בעניינם (Elon, 1987).¹⁵

10 כר, לדוגמה, האתיולוג פרט (Perret, 1984) מתעלם במחקרו מן המקורות המוסמכים של ההלכה ומצטט לבסוף את דעתו של אולדנדורף (Ullendorff, 1968).

11 תשובת הרב הרצוג (תשי"ד). הרב הרצוג התעלם במכתבו מ"קול קורא" (מאת הרבנות הראשית לארץ ישראל (תרפ"ב–1921), בחתימת הרבנים הראשיים אברהם יצחק הכהן קוק ויעקב מאיר, המסתיים במילים: "הצילו נא, אחים את אחינו הפלשים מכיליון ומכליה!...ולא ימחה שבט מישראל מתחת שמי ד"). ראו צילום ותדפיס של "קול קורא" אצל קוריןאלדי, 2019, עמ' 370. עיקרי התשובה של הרב הרצוג צוטטו בבג"ץ 359/66 גיטיה נ' הרבנות הראשית, פ"ד כב(1) 290 (1968) (להלן: הלכת גיטיה). ועיינו גם בחוות דעת הרב הראשי שלמה גורן "על מעמדם ההלכתי של בני הקהילה הפלאשית באתיופיה" (תשל"ד), שחלקיה פורסמו לראשונה בעיתון הצופה בתאריכים הבאים: 23.8.1985, 23.9.1985; 26.7.1985.

12 תשובת הרב עובדיה יוסף (תשל"ג) על יסוד ספק זה נקבעו המלצות הצוות הבין-משרדי-פנימי בראשות צבי טרלו (אפריל 1975) לפיהן "הפלשים הם יהודים הזכאים לעלות לישראל לפי חוק השבות". בצוות השותף גם ד"ר מישאל חשין (הידוע בתפקידו המאוחר כמשנה לנשיא בית-המשפט העליון). ראו קוריןאלדי, 2019, סעיף 13.3.1.

13 תשובת הרב עובדיה יוסף (תשמ"ה), שו"ת יביע אומר כרך ח', אבן העזר, סימן יא (תשמ"ה).

14 תשובת הרב משה פיינשטיין מיום כ"ו סיון תשמ"ד שפורסמה בכתבי עת רבניים, והועתקה אצל קוריןאלדי, 2019, עמ' 466. עם זאת, הוסיף הרב פיינשטיין בתשובתו סייג לדבריו בנוגע לאלו שמנעו בארץ מלקרם ליהדות "ונראה לי שכך נוהגים רק משום שצבע עורם הוא שחור, ופשוט שיש לקרם לא רק מצד שאינם גרועים משאר יהודים ואין לדינא חילוק במה שהם שחורים". הכוונה של דבריו כי מנעו בארץ מלקרם ליהדות מתייחסת לחוגים שדרשו כי יהודי אתיופיה יעברו גיור מלא, כאילו היו גויים.

15 לפיו אין מקום להטיל ספק, מבחינה היסטורית, ברציפות של ביתא ישראל מזמנו של הרדב"ז ועד זמננו.

מה גם שהרב עובדיה יוסף חלק על הרבנים הרצוג ופיינשטיין ופסק כי "גם לאחר דורו של הרדב"ז מוקמין לה אחזקתיהו (מעמידים את דבריו על חזקתם [חזקת יהדותם] שגדולה חזקה".¹⁶

כשעלה הנושא על סדר יומה, סמוך למבצע משה, הדגישה מועצת הרבנות הראשית כי "האמור בתשובות הרדב"ז ומהר"י קסטרו על יהדותם של עולי אתיופיה הקרויים 'עדת ביתא ישראל' וכתבו עליהם שהם בני שבט דן - מקובל בכלל ישראל ואין בדורנו מי שיוכל להרהר על פסקיהם" (החלטת מועצת הרבנות הראשית, אצל קורנאלדי, 2019, עמ' 478).

יש מקום להעיר כי הקביעה שיהודי אתיופיה הם בני שבט דן על סמך הרדב"ז ומקורות אחרים היא מרחיקת לכת ויש להעדיף את דעתו של רבי אברהם יגל.¹⁷ הוא כותב כי:

כל גלות וגלות הוא כלול מ"ב השבטים, לבד מרבים מעמי הארץ שנספחו להם בכל דור ודור כי ת"ל [תלמוד לומר] 'בני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו בממד מאד' [שמות א, ז] ובארבע רוחות השמיים נפוצים להשמיע בעמים שם אלוהינו ואחדותו.¹⁸

שיטתו של רבי אברהם יגל אינה גורעת כהוא זה מהפסיקה על היוחסין היהודיים של העדה (קורנאלדי, 2019). לטעמנו, דבריו מבוססים על חזקת יהדות בתפוצות, בלשונו "כל גלות וגלות".

בהמשך להכרה ביהדות העדה החליטה מועצת הרבנות הראשית לישראל לאמץ את הגיור לחומרא, בעקבות הרבנים הרצוג ופיינשטיין, בזו הלשון:

אולם מכיוון שקיימים ספקות שבגלל ניתוקם מכלל ישראל במשך אלפי שנים, נתערבו בשבט היהודי הזה גם גויים, אין לשנות ממה שהיה נהוג עד היום על פי הוראות הרבנות הראשית להצריכם גרות לחומרא במילה, טבילה ללא ברכה וקבלת מצוות, ובקבלתם זו יסולקו כל הספקות. (החלטת מועצת הרבנות הראשית, אצל קורנאלדי, 2019, עמ' 478)

אולם לאחר מבצע משה השיג הרב עובדיה יוסף (בתשובתו מתשמ"ה) על חיוב הגיור לחומרא וחלק במפורש על עמדת הרבנות הראשית באותה עת בדבר חובת עולי ביתא ישראל בגיור לחומרא ופסק בלשונו כי "יש לתמוה על כך, שהרי הרדב"ז הוא פוסק גדול ובוודאי דקדק בדבר אל נכון". בתשובתו השיג הרב עובדיה יוסף גם על הרב הרצוג: "ונוראות נפלאותי מה ראה על ככה לדחות דברי גאוני עולם שקובעים בוודאות שאין פסק שהם משבט דן, מפני דבריהם של חוקרים שמטילים ספק ביהדותם דמי נדחה מפני מי אתמה". ברוח זו, שמשמעותה היא עליונות פסקי ההלכה הרבנית על ממצאי המחקר, השיב גם הרב הראשי לישראל, אברהם כהנא שפירא בזו הלשון:

16 תשובת הרב עובדיה יוסף (תשמ"ה). המילים "גדולה חזקה" לקוחות מן התלמוד קידושין ס"ט, ע"ב; כתובות כ"ד, ע"ב. על חזקת יהדות של קהילה מפנה הרב עובדיה יוסף גם לשו"ת הרשב"א, חלק ב', סימן ט"ז, ועיינו גם קורנאלדי, 2019, פרק ג.

17 רבי אברהם בן חנניה יגל די גאליקו הוא מחשובי רבני איטליה במחצית השנייה של המאה השש עשרה ותחילת המאה השבע עשרה ומחבר הספר 'בית יער הלבנון'. החלק הנוגע לעניין עשרת השבטים פורסם בתוך קובץ נויבויאר (1888), עמ' 37-44.

18 קובץ נויבויאר, עמ' 41-42.

החלטות הרבנות הראשית אינן מסתמכות על מאמרים או מחקרים של חוקרים ואפילו תורניים או רבניים אלא על דברים של פסקי הלכה. פסקי הלכה למעשה של רבותינו פוסקי הלכות לישראל הם עמודי יסוד שעל פיהם אנו חיים ופוסקים הלכות למעשה לדורות ואילו כתבים אחרים הם בגדר השערות. (שפירא, תשמ"ו, עמ' 144)

תשובת הרב שפירא לפיה בני העדה אינם צריכים הטפת דם ברית [מילה] פרצה דרך לפתרון המחלוקת הרבנית בדבר תנאי היתר הנישואין של בני העדה. לבסוף נפלה גם חובת הטבילה, וכך המצב הלכה למעשה בזמננו, אף כי בחוגים מסוימים של הרבנות החרדית, ואזכיר לדוגמה את חב"ד, ממשיכים לעמוד על כך כי אין לקבל את יוצאי ביתא ישראל אלא אם עברו גיור לחומרא.¹⁸

הבדלי השיטות בין הרבנים והחוקרים, העומדים בעינם עד עצם היום הזה, מבטאים התנגשות בין דת למדע, בין המחקר ההיסטורי והסוציולוגי לתפיסה הרבנית. מה גם שהמחקר העובדתי-היסטורי בענייננו מבוסס בעיקרו, כאמור לעיל, על השערות השנויות במחלוקת בין החוקרים. יתר על כן, המחקר המדעי מתעלם לרוב מן המקורות הרבניים. בנסיבות אלה ההלכה הרבנית לדורותיה גוברת, כפי שפסקו כאמור הרבנים הראשיים לישראל הרב עובדיה יוסף והרב אברהם שפירא בדבר עליונות פסקי הלכה.¹⁹

אולם כמה מן החוקרים סוברים, מתוך ביקורת על מדעי המשפט העברי, כי על הפוסקים בהלכה הרבנית לדון בממצאי המחקר ההיסטורי ולקבוע את המשקל היחסי הרלוונטי של ממצאי המחקר.²⁰ יש להשיג על ממצאי המחקר – שהם נתון של "אומדנא" בהלכה הרבנית שאינה מהססת לחלוק עליהם. לא זו אף זו, הממצאים המדעיים בעניין יהודי אתיופיה מבוססים לרוב על השערות ומתנגשים ביניהם,²¹ ובענייני זהות יהודית אין צריך לומר כי ההלכה הרבנית היא המכריעה.

יתר על כן, חלק מהדעות של ההיסטוריונים בנושא מעמדם של יהודי אתיופיה נובע משימוש בקשרי דם וגזע לביורור הזהות היהודית,²² אשר לפי ההלכה הרבנית אינם עומדים במכלול מבחני הזהות היהודית (קורנאלדי, 2019). כנגד שיטת חוקרים זו שרירים דברי אשכנזי:

הפלשים הם יהודים בני הקיבוץ הדתי היהודי כשאר שבטי נדחיישראל, כיהודי סין, כבניישראל בהודו, ועם היוודעם על קיום יהודים זולתם – בארצות אחרות – הם הופכים להיות גם בני הקבוץ הלאומי היהודי. לפני פחות ממאה וחמשים שנה, כאשר הגיע שמע יהודי אירופה לבוכארה, שלחו הללו כתב ליהודי רוסיה ושאלו אם הם מבני עשרת השבטים [...] והם עצמם לא היו רחוקים

18 מאמר זה אינו דן בנושא עליית בני הפלשמורה (הנמשכת עד היום הזה), שחלק מהם נישאו בנישואי תערובת, ובעניינם פסק הרב הראשי לישראל שלמה משה עמאר שהם חייבים בגיור והליכי הגיור הם תנאי בהחלטות ממשלת ישראל בדבר עלייתם. על בני הפלשמורה, על עמדת הרב עמאר ועל החלטות הממשלה בעניינם ראו: קורנאלדי, 2019, פרק יז.

19 וראו גם ההבחנה של מנחם אלון לפי תורת המשפט בין האמת ההלכתית והאמת המדעית. הבחנה זו חלה וגוברת גם בתחום הזהות היהודית. ראו המקורות המובאים להלן בהערות שוליים 24 ועיינו גם בג"צ 521/85, הרב (קייס) אדנואיצ'ו נגד מועצת הרבנות הראשית, פד"י מ"ג (1989)152(2).

20 ראו לדוגמה: Seeman, 2010.

21 ראו לדוגמה לעומת סיעת החוקרים שצויינו לעיל בעמ' 3, שיטה מדעית אחרת של עפשטיין ולסלאו: אברהם עפשטיין (תרנ"א) במאמר "על הפלשים ומנהיגיהם" פורסם בתוך ספר אלדד הדני (מהדו' עפשטיין, פרסבורג, תרנ"א). מאמר זה מסתיים במסקנה (עמ' קפ"ו) כי "קרוב איפוא שמשם [ממצאים] יצאו הפלשים עם דעותיהם ומנהיגיהם השונים ממנהגי כל הכיתות שהיו בישראל". וכן עיינו: Leslau, 1951.

22 ראו לדוגמה, קפלן, תשנ"ט, עמ' 83, וראו בייחוד הערה 12: "אכן אפשר לטעון שדגם גזעי שולט ברוב הדיונים בזהות יהודית".

מהפוך לנדחי ישראל, שכחי מסורתו. אם אנחנו קובעים את זרותם הגזעית של יהודי חבש, אל לנו לשכוח, שאחרי הכל הם דומים לבני סביבתם לא יותר מיהודי בוכארה לטאגיקים, וכדמיון רוב היהודים לבני ארצות סביבתם. (אשכלי, תש"ג, עמ' 201)

נוסף על כך, בירור האמת ההיסטורית בדבר מוצאה של כל אחת מהכיתות ומהקהילות, תולדותיה ומנהגיה - ואין יהדות אתיופיה יוצאת מכלל זה - מצריך גישה רב תחומית; שכן יש, או שצריך שתהא, השפעה הדדית בין ההלכה והמשפט לבין מדעי החברה וההיסטוריה בענייני זהות יהודית. אולם בנושאים שלפנינו עשויות המתודות של איש ההלכה והמשפטן להשיג לעיתים תוצאות נבדלות מאלו של ההיסטוריון והסוציולוג. האמת ההלכתית-משפטית יכולה להיות או שלא להיות תואמת את האמת המדעית, כלומר את ממצאי המחקר העובדתי-היסטורי והסוציולוגי-אנתרופולוגי, שכן: "נקודת המוצא, דרכי הבירור, מהותן של נורמות וכללי הכרעה בעולם המשפט ומלאכת השיפוט שונים הם מאלה שבחקר העובדתי-היסטורי [...] ומתוך כך [...] יש ומסקנות ואמיתות שונות יעלו בידי כל אחד מהם".²³

ראוי לציין את התהפוכות שחלו במרוצת השנים בפסיקת ההלכה הרבנית - שבה גברה פסיקתו של הרב עובדיה יוסף על עמדת הרבנים הראשיים לפניו ולאחריו, ובפסיקת בית המשפט העליון - שבה נפסק תחילה לפי עמדתו של הרב הרצוג (הלכת גיתיה) ולבסוף לפי עמדה מקילה של הרב עובדיה יוסף (הלכת אדגואיצ'ו). התהפוכות האלה מעידות על הזהירות הרבה הנדרשת בפסיקת הזהות היהודית שכמוה כפסיקה בדיני נפשות. גדולי המשפט וההלכה הרבנית בזמננו לעיתים לא נזהרו, עד כדי כך שהמציאות של העלייה והקליטה גברו על הפסיקה הרבנית והמשפטית. על כך ייאמר "חכמים, היזהרו בדבריכם" (משנה אבות א, י).

יודגש, כי בהלכה הרבנית אין מקום להרהר על דבריהם של הרדב"ז והמהריק"ש, כפי שקובע לדוגמה הראשון לציון הרב רפאל מאיר פאניז'ל:

מי יבוא אחר ב' המלכים האדירים האלה להרהר על אלו היהודים שמץ פיסול חס ושלום ולא יראה לנפשו מלהיות נכוה בגחלתן שכל דבריהם כגחלי אש ונשיכתם נשיכת נחש ועקיצתם עקיצת עקרב ודבריהם מיוסדים על אדני האמת בדרכי התלמוד והפוסקים אשר בית ישראל נכון עליהם.²⁴

לסיכום, המבחנים האנתרופולוגיים לבירור הזהות היהודית, ובכללם בדיקת קשרי דם וגזע, אינם תחליף למבחני הזהות היהודית על פי ההלכה הרבנית. הזהות היהודית היא שאלה ערכית, ויש לבחון אותה מנקודת מבט יהודית. יתר על כן, יהדות היא סטטוס,²⁵ מעמד הלכתי-משפטי, שנקבע בהלכה ובמורשת ישראל ונקלט בחוקי המדינה.²⁶ לפיכך, הלכה למעשה, עמדת ההלכה הרבנית לעניין המוצא היהודי וזכות השבות והעלייה גברה על שיטת המחקר המדעי.

23 בג"ץ 152/80 אלון נ' ממשלת ישראל, פ"ד לו(4) 466, 449 (1982) (מפי השופט מנחם אלון); ע"פ 115/82 מועדי נ' מדינת ישראל, פ"ד לח(1) 197 (1984) והאסמכתאות שם, ובמיוחד (1966) Salmond.

24 תשובת הראשון לציון הרב פאניז'ל (תשמ"א) - הובאה בקובץ 'קדמוניות היהודים במלבר' (רפאלוביץ', תרס"ב). וראו גם את האסמכתא מהרב פאניז'ל המובאת בתשובת הרב עובדיה יוסף (תשמ"ה).

25 על הסטטוס (המעמד האישי) ראו שרשבסקי וקוריןאלדי, 2015, פרק א'.

26 ראו את פסק דינו של השופט משה זילברג בג"ץ 72/62 רופאיזן נ' שר הפנים, פ"ד טז 2430, 2435 (1962). על הגדרת הזהות היהודית ראו גם קוריןאלדי, 2001; קוריןאלדי, 2019, פרק ב.

2. סוגי המקורות ומשקלם

עניין נוסף הנגזר מסוגיית הגדרתה של הזהות היהודית הוא המשקל שיש לייחס לסוגי המקורות בבירור הסוגיה הנידונה כאן. סוגי המקורות המשמשים בסיס למחקר בנושא הם שלושה:

(1) מקורות ביתא ישראל – מקורות כתובים; תשובות חכמי העדה לשאלות רבנים וחוקרים בדורות האחרונים ובימינו; מנהגי העדה.

(2) מקורות מורשת ישראל – המקורות המוסמכים של ההלכה; מקורות הספרות העברית, לרבות ספרות המסעות; מקורות המשפט של מדינת ישראל.

(3) מקורות היסטוריים וספרותיים אחרים, לרבות הכרוניקה האתיופית-נוצרית וספרות המסעות וההיסטוריה האתיופית; וכן יש להוסיף את ממצאי המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי בתחומים אחרים כגון מדעי הדתות ובלשנות.

אשכלי (תרצ"ו) כותב כי "יש להניח הנחה יסודית שבעיית הקשר בין עשרת השבטים ושבט יהודי נידח בימינו – ובימי הגלות בכלל – אינה עומדת כלל לפני החקירה המדעית" (עמ' 317). אולם אשכלי לא צפה שבעיית הקשר בין עשרת השבטים ושבטים יהודים בימינו תעמוד הלכה למעשה לפני משפט מדינת ישראל. הדוגמה המובהקת לכך היא שמקורות מוסמכים בהלכה מצביעים על הקשר בין עשרת השבטים לביתא ישראל, באשר מוצא בני העדה, לדברי אותם מקורות ההלכה הרבנית, הוא משבט דן.

לסיכום

שאלת הזהות היהודית היא שאלה ערכית, שהדיון בעניינה מייחס משקל מכריע למקורות היהדות. משום כך מקורות ביתא ישראל חיוניים למחקר, שכן עמדת העדה ומנהגיה הם בעלי נפקות חשובה בפסיקה ההלכתית ובהכרעה היהודית הערכית. לעומת זאת, מקורות היסטוריים וספרותיים אחרים וממצאי המחקר הסוציולוגי-אנתרופולוגי משמשים רק כלי עזר לבירור השאלה. כאמור, לצורך הכרעה יהודית ערכית פנימית יש לייחס משקל מוגבל למקורות אלה, ואין בהם כדי ליתן תשובה מספקת לשאלת הזהות היהודית של ביתא ישראל. שהרי לדוגמה, אין חולק כי ממצאים אלה אין בכוחם לברר את התוצאות ההלכתיות של גיורים כמנהג העדה שהיו נהוגים בה במשך דורות רבים. השווה הגיורים אצל יהדות קוצ'ין, לפי שיטת הרדב"ז והמהריק"ש, כי "לרווחא ד'מילתא בעלמא מצריכינן להוא [לרווחת העניין בלבד, מצריכים אותם] טבילה אחר שכמה דורות הם נוהגים בדת ישראל ופשוט הוא"²⁷.

27 המהריק"ש אהלי יעקב (ליבורנו 1783) סימן צט, וקדם לו הרדב"ז בתשובה שאינה כלולה בשו"ת הרדב"ז והוצאה לאור על פי כתב יד על ידי Marx, 1930. והשוו גם סוקי הרבנות הראשית לעניין בני ישראל מהודו "בני ישראל" (תשכ"ב).

לפיכך, מן הראוי לאמץ שיטת מחקר שבוחנת את הזהות היהודית של ביתא ישראל בלי שהיא מתעלמת מהזהות היהודית בהלכה הרבנית או במקורות מורשת ישראל. שלבי המחקר הם אלה:

א. יסודות הזהות היהודית בהלכה הרבנית;

ב. בחינה של מקורות ומנהגי הפלשים;

ג. ניתוח מקורות ההלכה הרבנית והספרות העברית הנוגעים לפלשים;

ד. הסתמכות על מקורות חיצוניים אחרים;

ה. מסקנות המחקר המדעי ככלי עזר לבירור הנושא.

בשל מגוון המקורות ומקצועות המחקר בנושא ונוכח היקף הפרסומים המדעיים,²⁸ הדעה שביסוד מאמר זה בנויה על עיקרי מקורות היהדות והספרות העברית ועיקרי הפרסומים המדעיים, ומשקפת את השתלשלות עמדת ההלכה הרבנית ואת המשפט של מדינת ישראל עד עצם היום הזה.

רשימת מקורות

אשכלי, א"ז (תרצ"ו). יהודי חבש בספרות העברית. **ציון, א**, 316-336.

אשכלי, א"ז (תש"ג). **ספר הפלשים: יהודי חבש, תרבותם ומסורותיהם**. מס.

בן-דוד, ש' וקפלן, ס' (עורכים). (תשמ"ח). **יהודי אתיופיה: ביבליוגרפיה מוערת**. מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח.

גונגהיימר י' (1865), מאמר בכתב-העת **ישורון** כרך 11, עמ' 203-218
(בגרמנית: GUGENHEIMER, J. RABBI, ZUR FALASCHAFRAGE, JESCHURUN XI)

נויבוירר י'. **יקובץ על יד** (כרך ד') 1888, בעמ' 37-44. (הקובץ נקרא בספרות "קובץ נויבוירר", כיוון שיש בו אוסף כתבים של חכמי ישראל שהוצאו לאור על ידו מכתבי-יד).

סלמון, ה' וקפלן, ס' (עורכים). (תשנ"ח). **יהודי אתיופיה: ביבליוגרפיה מוערת: תשמ"ח-תשנ"ח**. יד בן צבי.

עפשטיין, א' (תרנ"א). על הפלשים ומנהגיהם. פורסם בתוך ספר אלדד הדני (מהדו' עפשטיין, פרסבורג, תרנ"א).

פאניז'ל ר' מ' (תשמ"א) - הובאה בקובץ קדמוניות היהודים במלבר, הוצאת רפאלוביץ' (תרס"ב)

28 מאז התחיל המחקר על הפלשים בראשית המאה התשע עשרה פורסמו למעלה מאלפיים מאמרים וספרים הנוגעים לנושא, ואין צריך לומר כי תקצר היריעה מאזכור מכלול המקורות והדעות. ראו הביבליוגרפיה המקיפה מאת אשכלי (תרצ"ה), קרית ספר, יג, עמ' 250-265, 383-393, 506-512. וכן ביבליוגרפיות משלימות (Leslau 1951); קפלן ובן דוד (תשמ"ח); מהדורה מעודכנת של ביבליוגרפיה זו עד תשנ"ח, בעריכת סטיבן קפלן וסלמון וכן הביבליוגרפיה אצל קוריאנלדי (2019).

- פיטלוביץ, י' (תשי"ט). **מסע אל הפלשים** (מ' וורמברנט, תרגום). דביר.
- קורנאלדי, מ' (2001). **חידת הזהות היהודית: חוק השבות הלכה למעשה**. שריגים.
- קורנאלדי, מ' (2019). **מיהו יהודי: "ביתא ישראל": מגלות אתיופיה לשיבת ציון**. החברה הכלכלית של לשכת עורכי הדין.
- קפלן, ס' (תשנ"ט). "גזע" כהיבט של המפגש ההיסטורי בין יהודי אתיופיה ויהדות. **פעמים**, 80, 83–92.
- [ה]רבנות הראשית לישראל. "בני ישראל", תשכ"ב, הוצאת הרבנות הראשית לישראל (קובץ) פסקי הלכה ומקורות לבירור דינם, שאלם ומוצאם [של "בני ישראל" מהודו, שלא צוין בו עורך].
- רפאלוביץ, ש' (תרס"ב). **קדמוניות היהודים במלבר**. אברהם משה לונץ.
- שרשבסקי, ב' וקורנאלדי, מ' (2015). **דיני משפחה**. לשכת עורכי הדין.
- Elon, M. (1987). The Ethiopian Jews: A case study in the functioning of the Jewish legal system. *New York University Journal of International Law and Politics*, 19(3), 535–563.
- Fäitlovitch, J. (1910). *Quer durch Abessinien: meine zweite Reise zu den Falaschas*. M. Poppelauer.
- Kaplan, S. B. (1992). *The Beta Israel: Falasha in Ethiopia: From Earliest Times to the Twentieth Century*. NYU Press.
- Leslau, W. (1951). *Falasha anthology*. Yale Judaica Series.
- Margulies S.H. (1905) Rivista Israelitica II no.5,208.
- Margulies S.H.(1909) Rivista Israelitica VI, no.4–5, 154–156.
- Perret, M.(1984). "Les Falashas d'Ethiopie ", *Yod* 80(1984).
- Salmond, J. W. (1966). *On Jurisprudence* (G. Fitzgerlad, Ed.; 12th ed.). Sweet and Maxwell.
- Seeman, D. (2010). *One people, one blood: Ethiopian–Israelis and the return to Judaism*. Rutgers University Press.
- Shelemay, K. K. (1986). *Music, ritual, and Falasha history*. Michigan State University Press.
- Quirin, J. A. (1992). *The Evolution of the Ethiopian Jews: a history of the Beta Israel (Falasha) to 1920*. University of Pennsylvania Press.
- Ullendorff, E. (1953). Review of Leslau's Falasha anthology, BSOAS XV, 177.

Ullendorff, E. (1956). Hebraic-Jewish elements in Abyssinian (Monophysite) Christianity. *Journal of Semitic Studies*, 1(3), 216-256.

Ullendorff, E. (1968). *Ethiopia and the Bible: The Schweich lectures 1967*. OUP Oxford.

Ullendorff, E. (1973). *The Ethiopians* (3rd ed.). Oxford University Press.

*בשל פטירתו של המחבר ומפאת כבודו, מאמר זה מוצג בגרסתו האחרונה ובלי שנעשו בו שינויים נוספים, לרבות ברשימת המקורות.